

University of Groningen

Het chaotische kosmische Kwaad volgens Paulus, de Paulinische School en het toenmalige platonisme

Kooten, Geurt Henk van

Published in:

Kennis van het Kwaad: Zeven visies uit jodendom en christendom

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2004

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Kooten, G. H. V. (2004). Het chaotische kosmische Kwaad volgens Paulus, de Paulinische School en het toenmalige platonisme. In Lietaert Peerbolte/ Bert Jan, & Tigchelaar/Eibert (editors), *Kennis van het Kwaad: Zeven visies uit jodendom en christendom* (blz. 77-88). Meinema.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Het chaotische kosmische Kwaad volgens Paulus, de Paulinische School en het toenmalige platonisme

Geurt Henk van Kooten

Inleiding

De visie op het kwaad in het paulinische christendom heeft verschillende aspecten. In deze bijdrage beperk ik mij echter tot de visie die het paulinische christendom ontwikkelde ten aanzien van het *kosmische* kwaad. Ik zal niet ingaan op de vraag hoe het kwaad werd opgevat binnen het kader van Paulus' visie op de mens, noch op de vraag hoe de mens en het *ethische* kwaad zich tot elkaar verhouden. Ook richt ik mij niet op de grote tegenstelling tussen God en de duivel: het *demonische* kwaad.

Het aspect waarvoor ik aandacht vraag, is veeleer het kosmisch-fysische kwaad, het kwaad zoals dat werd voorgesteld binnen het raamwerk van Paulus' visie op de totale kosmos. Ik zal de suggestie doen, dat binnen dit kosmologische raamwerk het kwaad werd opgevat als iets dat een wezenlijk onderdeel is van de opbouw van de kosmos. Deze visie op het kosmische kwaad deelde Paulus met zijn Grieks-Romeinse tijdgenoten. Ook in de toenmalige, Grieks-Romeinse kosmologie werd het kosmische kwaad werkzaam geacht op verschillende lagen binnen de kosmos.¹

Ter introductie geef ik een korte karakterisering van twee relevante kosmologische theorieën waarin het kwaad werd beschouwd als een onvermijdelijk ingrediënt van het totale kosmische systeem. Dit zal ons midden in het probleem brengen en tegelijk een goede indruk geven van het soort materiaal waarvan ik gebruik maak om de kosmologische zijde van Paulus' visie op het kwaad in kaart te brengen.

Het kosmisch-
fysische kwaad

Twee kosmologi-
sche theorieën:
Empedocles en
Plato

De eerste kosmologische theorie die relevant lijkt is die van de filosoof Empedocles, een tijdgenoot van Socrates. Volgens Empedocles bestaat de kosmos uit vier elementen: aarde, water, lucht en vuur. Deze elementen zijn in voortdurende beweging door de afwisselende invloed van de principes Liefde en Strijd. Als Liefde de overhand heeft, vormen de elementen met elkaar het geheel van de kosmos, maar wanneer daarentegen Strijd oppermachtig is, zijn alle elementen compleet van elkaar gescheiden. Volgens deze visie van Empedocles is het kosmische kwaad het gevolg van de invloed die het principe van Strijd uitoefent op de kosmische elementen.

Hoewel Empedocles leefde in de vijfde eeuw voor Christus, waren zijn denkbeelden nog steeds gangbaar in de Romeinse keizerperiode, vooral in het toenmalige platonisme, het zogenaamde midden-platonisme. Het platonisme uit de tijd van Paulus wordt zo aangeduid omdat het niet gelijk is aan het oorspronkelijke platonisme van Plato maar daar een verdere ontwikkeling van is, zonder echter reeds uitgemond te zijn in het neo-platonisme van de laat-antieke oudheid. Vandaar de naam 'midden-platonisme' als een weinig boeiende naam voor het platonisme dat zich uitstreckte over de periode van 80 voor Christus tot 220 na Christus en onderdeel was gaan uitmaken van het algemene wijsgerige klimaat. Via deze achtergrond zijn de denkbeelden van Empedocles, zo zullen wij zien, ook van invloed op Paulus en zijn leerlingen.²

De tweede kosmologische theorie die invloedrijk is in de vroege keizertijd en óók werkt met de voorstelling dat het kwaad wezenlijk deel uitmaakt van de kosmische structuur is die van Plato. Volgens Plato is de materie chaotisch en ervoer de Schepper bij de schepping enige moeite bij het bedwingen van het wanordelijke, antagonistische karakter van de oermaterie. Ook in deze theorie wordt het kwaad gelokaliseerd in een bepaalde laag van

de kosmos, namelijk op het niveau van de materie waaruit de elementen zijn gevormd. Beide kosmologische theorieën zullen aanwezig blijken te zijn op de achtergrond van het denken van Paulus en zijn leerlingen.

In deze bijdrage ga ik als volgt te werk. Eerst bespreek ik Paulus' visies op de samenstelling van de kosmos en op de verworteling van het kwaad daarin (par. 1). Daarna vraag ik aandacht voor de relatie tussen God en het kosmische kwaad (par. 2). En tenslotte ga ik kort in op de verdere ontwikkeling van deze visie op het kosmische kwaad in de gewijzigde omstandigheden van de Paulinische School na Paulus' dood (par. 3). Doel van mijn uiteenzetting is om te laten zien, dat er zowel in het paulinische christendom als in het toenmalige klassieke denken een groot bewustzijn was van de kosmologische verwortelingen van het kwaad.

1. De samenstelling van de kosmos: enige aantekeningen bij de Galatenbrief

In de eerste plaats houden we ons bezig met de manier waarop volgens Paulus de kosmos is samengesteld. In zijn Brief aan de Galaten schreef Paulus dat de tijd voorafgaande aan de geboorte van Christus een tijdperk was geweest waarin alle mensen, joden zowel als Grieken, in de macht waren geweest van de elementen van de kosmos (Galaten 4:3-10). Deze onderworpenheid aan de kosmische elementen was volgens Paulus een zeer onwenselijke periode geweest, die echter eindigde met de geboorte en dood van Christus. Om de diepe dimensies te laten zien van Paulus' opvatting dat het voorchristelijke tijdperk onderworpen was geweest aan de kosmische elementen, wend ik me tot het toenmalige denken in de antieke wereld waarvan Paulus deel uitmaakte.

Volgens de midden-platonist Plutarchus (50-120 na Chr.), vormen de elementen van de kosmos het domein waar

Midden-platonisme

een destructieve kosmische kracht opereert. Deze destructieve kracht vermengt zich met de passieve en veranderlijke, wisselvallige elementen aarde, water, lucht en vuur. Ten gevolge van deze vermenging van de destructieve kracht met de verschillende onderdelen van de kosmos vinden er op aarde allerlei veranderingen plaats. De ondermaanse sfeer bevat dat gedeelte van de kosmos dat wording (generatie) en destructie ondergaat. Hier worden volgens Plutarchus alle dingen veranderd en bewogen vanwege het eenvoudige feit dat zij uit de vier elementen aarde, water, lucht en vuur bestaan. Deze continue verandering en beweging van de elementen wordt 'geboorte' en 'dood' genoemd.³

Plutarchus' visie op de elementen als de samenstellende delen van een geheel waarin een destructieve kosmische kracht opereert wordt gedeeld door Philo, een joodse filosoof uit het begin van de eerste eeuw na Christus. Volgens Philo's zinnebeeldige uitleg van de joodse Schrift, doet de kleding van de joodse hogepriester denken aan de drie kosmische elementen: aarde, water en lucht. De hogepriesterlijke kleding is volgens hem een symbool van deze elementen waaruit en waarin alle sterfelijke en afbreekbare soorten bestaan. Want – zo zegt Philo – zoals het hogepriesterlijke gewaad één stuk vormt, zo vormen ook de elementen aarde, water en lucht een eenheid omdat alle dingen onder de maan noodgedwongen verandering ondergaan en overgaan in een andere toestand.⁴ Met de toenmalige filosofie beschouwt Philo de elementen als de dingen waaruit de sterfelijke soorten zijn opgebouwd en waarin zij thans bestaan. Deze soorten zijn vatbaar voor verandering en verkeren vrijwel voortdurend in een overgangperiode juist doordat zij zijn samengesteld uit de kosmische elementen.

De filosofie uit de tijd van Paulus beschouwde de elementen dus als het domein waarin generatie en destructie, geboorte en dood plaatsvinden. Volgens de toenmalige

ge populaire voorstellingen, die ook door een joodse denker als Philo werden overgenomen, bestond ook de mens uit deze elementen. Niet alleen Plutarchus maar ook verscheidene joden rekenden de mens tot de afbreekbare en sterfelijke wezens die ontstaan uit de kosmische elementen en daarin leven. Dit werpt nieuw licht op Paulus' bewering dat tot de geboorte van Christus joden én Grieken als slaven onderworpen waren geweest aan de elementen van de kosmos. Volgens zowel Grieken als joden was de mens samengesteld uit en omgeven door de elementen van de kosmos.

Volgens Paulus eindigde de onderwerping van de mensen *onder de elementen van de kosmos* (Galaten 4:3) toen God zijn Zoon zond, die geboren werd uit een vrouw en *onder de wet* kwam (4:4) ten einde degenen die *onder de wet* zijn te verlossen (4:5a). De parallelschakeling van de uitdrukkingen 'onder de elementen van de kosmos' en 'onder de wet' lijkt erop te wijzen dat *degenen onder de elementen van de kosmos*, dat wil zeggen Grieken en joden, beschouwd worden als identiek met *degenen onder de wet*. Dat roept echter de vraag op in welke zin de niet-joodse Galaten aan wie Paulus zijn Galatenbrief schrijft onderworpen kunnen worden geacht aan de wet?

Een dergelijke visie op de onderlinge verbinding tussen religieuze *wetten* en kosmische *elementen* lijkt echter wijdverbreid te zijn onder joden en Grieken van de Grieks-Romeinse periode. In de filosofie uit de tijd van Paulus was er een breed bewustzijn dat bepaalde religieuze rituelen en wetten tot stand waren gekomen op grond van fysisch-kosmologische overtuigingen. Sommige van deze door de fysica gemotiveerde rituelen hadden betrekking op de microkosmos en richtten zich op de kosmische elementen waar een mens uit bestaat. Andere rituelen hielden weer eerder verband met de macrokosmos.⁵

Uit deze positie in de kosmos moet de mens gered worden. Met het oog op de verlossing van joden en Grieken

Einde aan de
onderwerping van
de mens aan de
kosmische wetten

uit hun gebondenheid aan de kosmische elementen was het volgens Paulus nodig dat Christus geboren zou worden. Dat in zowel joodse als niet-joodse bronnen uit de tijd van Paulus de mens geacht wordt te bestaan uit de vier elementen, hebben we al eerder gezien. Door uit een vrouw geboren te worden, is ook Christus samengesteld uit de elementen van de kosmos.

Maar geboren worden is ook, religieus gesproken, onder een wet komen (Galaten 4:4d), dat wil zeggen onder een wet die voorschriften behelst omtrent de kosmische elementen. Zojuist heb ik al gesuggereerd dat zowel bepaalde joden als Grieken de overtuiging waren toegedaan, dat bepaalde religieuze wetten verband hielden met de elementen. Paulus meent nu, dat Christus, door zijn activiteit als redder, de onderworpenheid van de mens aan de elementen van de kosmos heeft opgeheven. Daardoor heeft Christus ook de religieuze wetgeving die op deze kosmos betrekking had overbodig gemaakt. De kosmisch-religieuze wetgeving is van haar fundering ontdaan.

Christus heeft volgens Paulus de onderworpenheid van de mens aan de elementen beëindigd door als redder op te treden. Dit optreden komt weer in het blikveld aan het einde van de Galatenbrief waar niet Christus' menswording centraal staat, maar zijn dood aan het kruis. Aan het einde van zijn brief zegt Paulus dat hij niet wil roemen anders dan in het kruis van Christus, door wie de kosmos hem (Paulus) gekruisigd is en hij aan de kosmos (Galaten 6:14-15). Als gevolg hiervan betekent het niets meer om jood te zijn of niet-jood; wat relevant is, is een nieuwe schepping. Aan het kruis heeft Christus zowel jood als Griek bevrijd van de slaafse gebondenheid aan de elementen van de kosmos door de kosmos te kruisigen en te vernietigen en te vervangen met een nieuwe schepping. Een dergelijk proces waardoor Christus de kosmische elementen aan zich onderwerpt en de kosmos vervangt door een nieuwe werkelijkheid brengt Paulus ook ter

sprake in zijn Eerste brief aan de Korintiërs, hoofdstuk 15. In deze passage zegt hij dat Christus tot aan het einde der tijden bezig is met het onderwerpen van de kosmische principes, krachten en machten (15:23-28). Opnieuw geeft Paulus aan dat er volgens hem kwaad bestaat op een kosmisch niveau. Ik zal deze passage van enig commentaar voorzien, omdat aan de hand van deze passage verder verduidelijkt kan worden hoe Paulus zich dit kosmische kwaad voorstelde en wat hij geloofde dat God eraan zou doen. Hoe vatte Paulus de relatie op tussen God en het kosmische kwaad?

2. God en het kosmische kwaad: enige kanttekeningen bij de eerste Korintebrief

Zojuist hebben wij gezien dat volgens Paulus' Galatenbrief God het antagonistische, verslavende karakter van de kosmische elementen beëindigt door zijn Zoon te zenden, die – nadat hij onder de elementen van de kosmos is gearriveerd – de strijd tegen hen begint. Dit perspectief wordt enigszins gewijzigd in Paulus' Eerste brief aan de Korintiërs.

In deze brief vraagt Paulus juist geen aandacht voor de periode die zich uitstrekt van menswording tot kruisiging, maar gaat hij in op de daarop volgende periode tussen Christus' opstanding en het einde. Door zijn Zoon op te wekken en hem in een positie van autoriteit aan zijn rechterhand te plaatsen, heeft God zijn Zoon macht gegeven om de kosmische machten geleidelijk aan te onderwerpen in de periode tussen zijn opstanding en het einde. Nadat Christus de kosmos aan zich onderworpen zal hebben, zal Christus volgens Paulus zijn tijdelijke autoriteit samen met alle onderworpen machten teruggeven aan God, zodat God uiteindelijk alles in alles zal zijn.

Er zijn drie vragen die zich voordoen zodra we deze passage beter willen begrijpen. De eerste vraag betreft de *oorsprong* van Paulus' overtuiging dat de machten door

Paulus' overtuiging
dat de kosmische
machten door
Christus onderwor-
pen zullen worden
steunt op Dan. 7:27

Christus onderworpen zullen worden (a). De tweede vraag heeft te maken met de *identiteit* van de machten waartegen Christus zich keert (b). De laatste vraag ten slotte handelt over de betekenis die men moet hechten aan Paulus' uitspraak dat God uiteindelijk *alles in alles* zal zijn (c). De antwoorden op deze vragen zullen ons helpen om ons meer bewust te worden van de kosmologische betekenislaag van Paulus' voorstelling van de confrontatie tussen Christus en de kwade machten.

a Ten eerste de vraag waar Paulus zijn overtuiging aan ontleende dat de kosmische machten door Christus onderworpen zullen worden. Het lijkt erop dat deze voorstelling van Christus die de kosmische machten onderwerpt onderdeel is van de joodse traditie aangaande de persoon uit de hemel die aan het einde der tijden zou optreden, zijn heerschappij over de wereld uitoefent, het oordeel voltrekt en de rechtvaardigen bevrijdt. In het bijzonder lijken Paulus' gedachten hierover samen te hangen met het zevende hoofdstuk van het boek Daniël, het welbekende hoofdstuk over de zogenaamde 'Mensenzoon'.

Volgens dit hoofdstuk wordt van deze Mensenzoon verwacht, dat hij een eeuwig koninkrijk zal ontvangen en dat alle machten zich aan hem zullen onderwerpen (Daniël 7:27; door Paulus geraadpleegd in de Griekse vertaling, de Septuaginta). Paulus' visie dat kosmische machten onderworpen zullen worden, is direct afhankelijk van de-zie passage. Paulus' opvatting dat deze machten *kosmisch* van aard zijn, is echter vreemd aan de manier waarop andere joodse geschriften de komst van deze hemelse eschatologische gezant portretteren.⁶ In deze andere geschriften wordt immers nadrukkelijk gezegd dat de handelingen van deze gezant sociaal, ethisch of politiek-militair zijn. Anders dan volgens Paulus zijn deze handelingen niet gericht tegen *fysisch-kosmische* machten.

Het moet echter toegegeven worden, dat ook in de Septuaginta-vertaling van Daniël 7:27 de *kosmische* machten

nog niet genoemd worden. Er wordt eenvoudigweg gezegd dat *alle machten* zich zullen onderwerpen aan de Mensenzoon. In het zevende hoofdstuk van Daniël verwijzen de machten naar de aardse, politieke koninkrijken waarvan de macht weggenomen zal worden. Maar anders dan de andere joodse geschriften die met nadruk de *politieke* strekking van de handelingen van de hemelse gezant aan het einde der tijden benadrukken, laat de bewuste passage in Daniël nog de mogelijkheid open voor de *kosmologische* interpretatie die Paulus eraan geeft. Dit brengt ons bij de volgende vraag.

b Dat is de vraag naar de identiteit van de machten waartegen Christus zich volgens Paulus keert. Een belangrijke reden om aan te nemen, dat volgens het vijftiende hoofdstuk van Paulus' eerste Korintebrief Christus bezig is om machten van *kosmische* aard aan zich te onderwerpen, is de overeenstemming met wat Paulus over Christus heeft gezegd in Galaten 4. Zoals eerder was getoond, meent Paulus in Galaten 4 dat Christus de mensheid bevrijd heeft van haar gebondenheid aan de elementen van de kosmos. In deze brief zijn de opponenten waartegen Christus zich richt ondubbelzinnig van kosmische aard.

Hetzelfde geldt nu, zo zou ik willen zeggen, voor de principes, machten en krachten waarvan sprake is in 1 Korintiërs 15:24. Dit lijkt inderdaad het geval te zijn, omdat in de toenmalige filosofie de termen 'principes' en 'krachten', waarmee Paulus de term 'machten' uit Daniël aanvult, veelvuldig voorkomen als synoniemen voor de term 'kosmische elementen' waarvan ook sprake is in de Galatenbrief. Dat deze termen synoniem zijn, blijkt uit geschriften van toenmalige filosofen als Plutarchus en Philo.⁷

Materiaal uit Plutarchus en Philo toont, dat de woorden 'principes' en 'krachten' gebruikelijk zijn in de toenmalige kosmologische woordenschat en dat zij, als kosmologische termen, zowel de elementen zelf aangeven (water, aarde, lucht en vuur), alsook de krachten waardoor deze

De identiteit van
de kosmische
machten

Alles in allen; alles
in alles

elementen beheerst worden, waaronder vergankelijkheid en dood. Door deze termen toe te passen in 1 Korintiërs 15:24, geeft Paulus aan dat hij de wat algemene en daardoor weinig precieze term 'machten' uit Daniël 7:27 opvat in een *kosmologische* zin van het woord. Volgens Paulus is God, sinds Christus' opstanding, bezig om zijn heerschappij uit te breiden over de principes, machten en krachten van de kosmos.

Het is het geheel van deze kosmologische principes, machten en krachten dat geleidelijk aan en in toenemende mate wordt overwonnen gedurende de regering van Christus. Deze regering begon met Christus' opstanding en zal duren tot aan het einde, wanneer God alles in alles zal zijn. c Ten slotte de vraag naar de betekenis van de uitdrukking dat God alles in alles zal zijn. Juist de kosmische setting van 1 Korintiërs 15:23-28 en de betekenis van de uitdrukking 'alles in alles' in de toenmalige Griekse wijsbegeerte, geven aan dat Paulus niet slechts bedoelt te zeggen dat God uiteindelijk alles in *allen* zal zijn. Zijn perspectief is ruimer. Het door Christus geleide proces van onderwerping loopt uit op de staat waarin God alles in *alles* zal zijn.⁸ Alleen op dat moment zal de chaotische aard van de kosmische principes en elementen geheel en al beëindigd zijn. In plaats van de strijd tussen tegengestelde krachten in de kosmos, zal God alles in alles zijn.

3. De ontwikkeling van Paulus' kosmologie binnen de Paulinische School: enige opmerkingen over de Kolossenzen- en Efezebrief

Voordat ik conclusies trek, zal ik nog enige woorden wijden aan de ontwikkeling die de kosmologie van Paulus doormaakte na zijn dood binnen de Paulinische School van zijn leerlingen. Voor Paulus zou de onderwerping van de kwade kosmische machten duidelijk plaatsvinden in een geleidelijk proces dat zich sinds de opstanding van Christus voltrok en zou eindigen in de naaste toekomst.

Toen de leerlingen van Paulus echter geconfronteerd werden met het gegeven, dat het einde niet kwam, doordacht de auteur van de Brief aan de Kolossenzen het gedachtegoed van zijn leermeester Paulus opnieuw. Alles wat Paulus gezegd had over de relatie tussen God, Christus en kosmos werd binnen die nieuwe geschiedperiode opnieuw doordacht. Volgens de Kolossenzenbrief heeft de eigenlijke onderwerping van de kosmische machten reeds plaatsgevonden in Christus' dood en opstanding, en is er geen kosmische strijd meer overgebleven. In de visie van deze leerling is Christus reeds feitelijk hoofd over de kosmische principes en machten geworden. Door zijn menselijke lichaam aan het kruis af te leggen als een kleed, heeft Christus tegelijkertijd ook de kosmische principes en krachten afgedaan: hij stierf met betrekking tot de elementen van de kosmos (Kolossenzen 2:9-10; 2:11; 2:20). Op deze wijze heeft Christus hen openlijk ten toon gesteld en heeft hij *in zichzelf* over hen getriomfeerd (2:15).

Het opvallende resultaat van Christus' actie is dat reeds nu de gehele kosmos in hem wordt samengehouden (1:17b), zozeer zelfs, dat de kosmos in feite zijn lichaam is (2:19). Het is in dit opzicht, dat het paulinische gedachtegoed parallel loopt met het toenmalige midden-platonisme. De twee kosmologische theorieën over kosmische chaos die ik aan het begin heb genoemd, de ene teruggaand op Empedocles, de andere op Plato, worden in het midden-platonisme gecombineerd. De tegenstrijdige lichamelijke substanties van de kosmos, die door de Strijd van Empedocles door elkaar worden gegooid, worden onderworpen door goden als Afrodite, Eros en Osiris.⁹ De gedachte dat zulke goden de controle krijgen en (her)vinden over de weerspannige, opstandige kosmische principes lijkt sterk op de overtuiging dat Christus triomfeert over de kosmologische principes. Volgens deze opvatting bestaat er überhaupt geen kosmische wanorde meer.

Deze gedachte moet volgens sommigen echter een over-

drijving geleken hebben. En inderdaad werd deze mening op een overtuigende, gevoelige manier door de schrijver van de Brief aan de Efeziërs genuanceerd. Volgens deze brief gaat de strijd tussen Christus en de (planetaire) heersers over de elementen van de kosmos (Efeziërs 6:12) nog voort, ook al maakt Christus een onophoudelijke voortgang (1:23b; 4:10). Echter, er blijft nog werk te doen. De volledige vervulling staat nog uit.

Conclusies

De laatstgenoemde brief bracht de ontwikkeling van de paulinische kosmologie tot voltooiing. In dit artikel heb ik getracht aan te tonen, dat er een onmiskenbare kosmologische zijde is aan Paulus' conceptualisering van het kwaad. Volgens Paulus is het kwaad geïncorporeerd in de fysische samenstelling van de kosmos. Grieks-wijsgerige theorieën over kosmische chaos lijken Paulus' visie op de kosmos mede vorm te hebben gegeven.

Het is niet nodig om deze manier van denken te verklaren door naar de latere gnostiek te wijzen. De gnostiek is op een massieve wijze negatief over de kosmos, omdat deze de wereld het product acht van een kwade of onwetende ondergod. Zo kritisch zijn Paulus en zijn School niet over de kosmos. In de kosmos zijn immers Gods eeuwige kracht en goddelijkheid zichtbaar geworden (Romeinen 1:19-20). Zo positief dacht Plato uiteindelijk ook over de kosmos: de kosmos is het zichtbare, esthetische beeld van de onzichtbare, redelijke God (*Timaeus* 92C).¹⁰

Maar zowel Plato, de Platoonse School als Paulus en zijn School meenden wel dat in deze fysische kosmos het chaotische, weerspannige, opstandige kwaad aanwezig was. De gedachte dat de Schepper zelf kwaad zou zijn, zoals de Gnostiek dat zou beweren, is aan Plato en Paulus echter geheel vreemd. De wereld is volgens hen inderdaad wat zij is: een kosmos, een sieraad, waarmee God in een nauwe relatie staat.

Noten

Het chaotische kosmische Kwaad volgens Paulus, de Paulinische School en het toenmalige platonisme

- 1 Voor een uitvoerige behandeling van deze en soortgelijke stof, verwijs ik naar G.H. van Kooten, *Cosmic Christology in Paul and the Pauline School: Colossians and Ephesians in the Context of Graeco-Roman Cosmology* (Tübingen 2003). Een Nederlandstalige, gepopulariseerde uitgave is verschenen onder de titel *Paulus en de kosmos: Het vroege christendom te midden van de andere Grieks-Romeinse filosofieën*, (Zoetermeer 2002). Deze uitgave bevat een nieuw gedeelte over Paulus en de antieke wereld, waarin ik aannemelijk probeer te maken dat Paulus deel uitmaakte van de antieke wereld, zodat hij in zijn visie op de kosmos (en het kosmische kwaad) in aanraking kon komen met de algemeen gangbare, Grieks-Romeinse kosmologie.
- 2 De uitnemende standaardbeschrijving van het midden-platonisme is John Dillon, *The Middle Platonists: A Study of Platonism 80 B.C. to A.D. 220, Revised with a new afterword* (Londen 1996). Belangrijke beschrijvingen van de Grieks-Romeinse wijsbegeerte ten tijde van Paulus zijn voorts: K. Algra, J. Barnes, J. Mansfeld & M. Schofield (red.), *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy* (Cambridge 1999), en Mark Morford, *The Roman Philosophers* (Londen 2002).
- 3 Plutarchus werkt deze visie op de kosmos uit in zijn geschrift *Over Isis en Osiris*; men zie vooral 373D, 376D en 376E.
- 4 Deze visie treft men aan in Philo's *Over het leven van Mozes* 2.121.
- 5 Zowel Philo als Plutarchus geven blijk van een associatie tussen wetten en kosmos. Men zie Philo, *Over de afzonderlijke inzettingen* 2.188-192; 1.266; *Over de dromen* 1.212; en Plutarchus, *Romeinse vragen* 263D-E; *Over Isis en Osiris* 353E-F.
- 6 Over de strijd van de hemelse eschatologische gezant wordt in het jodendom nagedacht in de *Sibyllijnse Orakels* (boek 5), het *Vierde boek van Ezra*, de *Syrische Apocalyps van Baruch* (2 Baruch) en 1 *Henoch* (37-71). Deze geschriften of de relevante delen uit deze geschriften dateren uit de periode tussen 70 en 130 na Christus.
- 7 Zie Philo, *Wie is de erfgenaam* 281; *Over de decaloog* 53; *Over de eeuwigheid van de kosmos* 108-109; en Plutarchus, *Romeinse vragen* 263D-E;

Over het principe van koude 947E; en *Over het gezicht in de maan* 926E-927A.

8 Meer hierover in mijn *Paulus en de Kosmos*, 118-20.

9 Zie Plutarchus, *Over het gezicht in de maan* 926F-927A; en *Over Isis en Osiris* 369C-371A.

10 Vergelijk A.O. Lovejoy, *The Great Chain of Being* (Cambridge, Massachusetts derde druk 1948), die zich verzet tegen een overdreven dualistische uitleg van Plato's filosofie. Ondanks de onderscheiding van materie enerzijds en ziel en geest anderzijds, vat Plato immers de zichtbare werkelijkheid op als de goede uitdrukking van de onzichtbare God (Plato, *Timaeus* 92C). Vergelijk ook de Kolossenzenbrief 1:15-20 en 2:9-10.

Onder redactie van
**Bert Jan Lietaert Peerbolte en
Eibert Tigchelaar**

Kennis van het Kwaad

**Zeven visies uit
jodendom
en christendom**

Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Deel 3 in de serie *De bijbel: teksten en thema's in beeld*

Reeds verschenen:

Openbaringen en visioenen. Betekenis en invloed
van het boek Openbaring
De toren van Babel

Verwachte delen:

Magie in de wereld van de bijbel
Het paradijs

Serieredactie:

Marcel Barnard
Henriette Havelaar
Bert Jan Lietaert Peerbolte
Anne-Marijke Spijkerboer
Ellen van Wolde

Boeken in de serie *De bijbel: teksten en thema's in beeld* richten zich op de lezer die op zoek is naar betrouwbare, toegankelijke en lezenswaardige informatie over de bijbel. De redactie gaat uit van een veelzijdige benadering van de bijbel. De bijbel als religieus document en de cultuurhistorische betekenis van de bijbel staan centraal. Elk deel in de serie brengt de lezer in aanraking met vele boeiende aspecten van teksten en thema's. De gelaagdheid van de bijbel komt voluit in beeld, terwijl ook de lezer en eigentijdse thema's aan bod komen. Informatieve teksten, essays, feiten en meningen, geschiedenis en heden wisselen elkaar af. De lezer 'clickt' als het ware door het landschap van de bijbel en van de cultuur heen.

Meer informatie over dit boek of over andere uitgaven van uitgeverij Meinema vindt u op www.uitgeverijmeinema.nl.

Boekverzorging: Mulder van Meurs, Amsterdam

Illustratie omslag: afbeelding uit de Codex Gigas, Kungliga Biblioteket, Stockholm

ISBN 90 211 3972 3

NUR 703

© 2004 Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974 St.b. 351, zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 artikel 17 Auteurswet, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen).

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.